

KUML 2017

KUML 2017

Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab

With summaries in English

I kommission hos Aarhus Universitetsforlag

Træbyggede korsgange ved danske klostre

Af HANS KRONGAARD KRISTENSEN

Med tiden blev korsgangen i et kloster på en måde det centrale og konstituerende element i et middelalderligt klosteranlæg.¹ Gangen spiller overraskende ikke nogen rolle i de tidligste klosterordener og -anlæg, men allerede på planen, der blev udført til Sankt Gallen Kloster i 830, er korsgangen angivet som en firfløjet gang med arkader ud mod fratergården. I modsætning til tidligere blev således idealet for et vesterlandsk kloster fra begyndelsen af 800-tallet en struktur med bygninger (herunder kirken) placeret rundt om en lukket gård omgivet af en korsgang. Med introduktionen af en kapitelsal i østfløjens nederste stovværk o. år 1000 blev den østre gang på en måde et indgangsparti til salen, der normalt havde store åbninger ud mod gangen.² Således blev korsgangen i øst nærmest en nødvendighed i et munkekloster.

Korsgangen udgjorde naturligvis den praktiske forbindelse mellem de for munke og nonner vigtige rum som kirke, kapitelsal, spisesal, køkken og forrådsrum.³ I tidens løb fik korsgangen dog også andre funktioner end blot den praktiske forbindelse. Hos cistercienserne blev gangen langs kirken brugt til den personlige læsning, og i flere ordener blev gangen benyttet til den rituelle fodvask og til processioner.⁴ I det mindste hos tiggerordenerne blev korsgangen også benyttet som begravelsesplads for udefrakommende personer. Lidt skematisk opstillet ser det ud til, at korsgangen gennem middelalderen ændredes fra væsentligst at være en praktisk gang til at blive et element med flere funktioner af liturgisk karakter.

Nyere studier har vist, at hovedparten af de kendte korsgange ved danske klostre ikke blev opført før en gang i slutningen af middelalderen – en del så sent som omkring år 1500.⁵ Forholdet skyldes sikkert flere faktorer. Af væsentlig betydning er, at en temmelig stor del af vore klostre først blev stiftet i senmiddelalderen, så her giver forholdet sig selv. For tiggerklostrenes vedkommende er man muligvis først ret sent nået frem til en lukket struktur med tre sammenbyggede fløje, der sammen med kirken har omgivet en lukket fratergård.⁶ Her har man så som kronen på værket omgivet denne gård med

en firfløjet korsgang. I visse tilfælde har man måske heller ikke før middelalderens slutning følt et behov for en korsgang, der har gået hele vejen rundt, men måske været tilfreds med, at den blot har dækket en eller to klosterfløje.⁷ For en del af de ældre kloster skyldes forholdet dog, at den grundmurede korsgang har erstattet en ældre korsgang, der har været opført i en art trækonstruktion. Desværre har ingen af disse ældre korsgange overlevet til vore dage, hvorfor oplysningerne om træ- eller bindingsværkskonstruktioner skal søges i de arkæologiske spor fra nogle omhyggeligt udførte udgravninger og fra visse indicier i bevarede klosterbygninger. Træbyggede korsgange er nævnt som en mulighed i forbindelse med forskellige arkæologiske undersøgelser, men er kun i begrænset omfang tidligere anskuet i en samlet fremlæggelse.⁸ I det følgende vil de indtil videre kendte og formodede eksempler i Danmark blive fremlagt.

Korsgangssystemerne kan inddeles i to hovedformer – indbyggede og tilbyggede.⁹ Den indbyggede gang ligger inde i en klosterfløj, således at arkademuren ud mod fratergården er fløjens bærende ydermur, hvorpå tagværket hviler. Gangens bagvæg er ikke nødvendigvis videreført i andet stokværk. Her kan man nok ombygge gangen, men i princippet ikke fjerne den. Mange af de senmiddelalderlige klosteranlæg blev opført med indbygget korsgang. Den tilbyggede korsgang udgør ikke nogen selvstændig bygning, men læner sig op ad kirken eller en klosterfløj. Gangen vil kunne fjernes uden konstruktive problemer for resten af bygningskomplekset. Gangen langs kirken er i alle kendte danske eksempler tilbygget.¹⁰ Det gælder også mange af de træbyggede konstruktioner, og i de tilfælde, hvor selve fløjen er grundmuret, mens korsgangen er af træ, giver det jo sig selv.

Arkæologiske undersøgelser

Ring

Et af de bedste eksempler på arkæologisk påviste korsgange stammer fra nonneklostret Ring ved Skanderborg Sø. Her gravede Olaf Olsen (Middelalderarkæologi, Aarhus Universitet) i 1972-73.¹¹ Der var tidligere lavet en række udgravninger med 20 små huller iværksat af et par unge arkitekter, Sven Fritz og Thorkild Ry-Andersen, i 1933-35 uden noget egentligt forståeligt resultat. De nye undersøgelser blev foretaget strategifisk med lagbeskrivelser, og fundene blev opsamlet lagvis. Også i den nye undersøgelse, der i øvrigt videreførtes i 1983 & 85, blev der i al væsentlig grad gravet i små felter på grund af de stående bygninger på proprietærgården Ring Kloster. Klarlæggelsen af klostrets udformning og udbygning er således først et resultat af en efterfølgende meget omhyggelig analyse af forholdene i de mange forskellige felter.¹² Det

epokegørende resultat af gravningerne i Ring Kloster var en ny forståelse af udbygningen af et kloster med mange byggefaser, træbygninger langt frem i middelalderen og med en gradvis omsætning af træbygningerne til tegl.¹³

Der kunne udskilles en række faser i klostrets udvikling. I det ældste anlæg fra midten af 1200-tallet var klosterfløjene opført i en bindingsværkskonstruktion med jordgravede stolper.¹⁴ Derfor var eventuelle korsgange også bygget i en eller anden form for trækonstruktion. På grund af forstyrrelser fra bygningskonstruktionerne i de efterfølgende faser synes tolkningerne omkring øst- og nordfløjen at være baseret på et samlet indtryk fra de to fløje, mens de enkeltvis synes lidt usikre.¹⁵ Væggene var baseret på kraftige jordgravede stolper sat med mellemrum på 0,8-1,1 m. De formodede korsgange mod øst og nord har ligeledes været opført med jordgravede stolper sat med ca. 2 m's mellemrum og med en gangbredde på 2 m. Selve fløjenes egne bredder er næppe konstateret med sikkerhed. Et enkelt stolpehul er taget til indtægt for en bredde af østfløjen på kun 3,1 m; men der tages dog i fremstillingen højde for, at stolpen kunne have indgået i en art sulekonstruktion, således at bredden i stedet har været det dobbelte.¹⁶

Omkring år 1300 var de jordgravede stolper formentlig rådnet op, og man valgte en mere holdbar løsning, men med bygningerne på nogenlunde samme sted. Nu opførtes der bygninger af træ eller bindingsværk på en stensyld, der havde en bredde på 0,5-0,6 m. Bygningstypen er påvist ved fløjene i såvel vest som nord og øst.¹⁷ I vest var fløjen 11 m bred inklusiv korsgangen. Hverken mod nord eller øst kendes bredden på selve bygningen. Langs fløjen i øst havde korsgangen en bredde på ca. 2,5 m, og formentlig gjaldt det samme mod nord. Korsgangens konstruktion antages at have bestået af stolper med mellemfaldende remme. Der er ikke angivet nogen afstand mellem stolperne. I selve østfløjen blev der påvist rester af et teglstensgulv, mens der ikke foreligger oplysninger om gulvet i korsgangene.

På et tidspunkt i begyndelsen af 1400-tallet brændte træbygningerne, og klosteret blev genopbygget i tegl, og det synes at være genrejst senest i 1430.¹⁸ De tre klosterfløje blev alle opført af tegl på solide kampestensfundamenter og med kraftige mure, således at i det mindste både vest- og nordfløjen har stået med to stokværk.¹⁹ Vestfløjen havde en bredde på ca. 9,5 m, nordfløjen ca. 8,5 m og østfløjen 8 m. Alle tre korsgange havde en bredde på ca. 2,5 m. Også mod syd langs kirken var der en gang af samme bredde. En sådan gang synes i øvrigt ikke påvist i de ældre faser. Gangene var belagt med munkesten på fladen.

I Ring har der altså været en snæver sammenhæng mellem bygningskonstruktionen for klosterfløjene og de tilhørende korsgange. Om korsgangene konstruktivt var indbygget eller tilbygget kan ikke afgøres.

Øm

Øm Kloster ved Mossø er udgravet i mange omgange. Her gravede C.M. Smidt (Nationalmuseet) med mellemrum fra 1910 til 1941.²⁰ Tomten var i tidens løb blevet udstykket i en masse jordlodder og bebygget med landsbyhuse. Stykke for stykke blev området købt op af Historisk Samfund for Aarhus Stift, udgravet og frilagt som ruinpark. Smidt nåede dog ikke at se ruinparken som et samlet hele, da en kommunevej frem til 1970'erne adskilte de to frilagte områder. Det mellemliggende område blev udgravet af Olaf Olsen, da det var lykkedes at få omlagt den tværgående vej og opkøbt den sidste parcel, der adskilte de to undersøgte områder af klostertomten. Gennem fire år (1975-78) gennemførtes en omfattende udgravning med deltagelse af mange studerende og med inddragelse af diverse specialister.²¹ Udgravningen var meget resultatrig og gav oplysninger om det samlede anlæg samtidig med, at der opsamledes en stor mængde genstandsfund.

I Øm Kloster blev fratergården først lukket i slutningen af 1400-tallet, og den grundmurede korsgang opførtes muligvis så sent som i begyndelsen af 1500-tallet.²² Forud for denne firfløjede gang har der været en træbygget gang langs øst- og sydfløjen. Den langs østfløjen udgjorde en vigtig forbindelse mellem kirken og østfløjens rum og er formentlig etableret samtidig med, at østfløjen blev taget i brug i 1257. Sydfløjen byggedes først i midten af 1400-tallet,

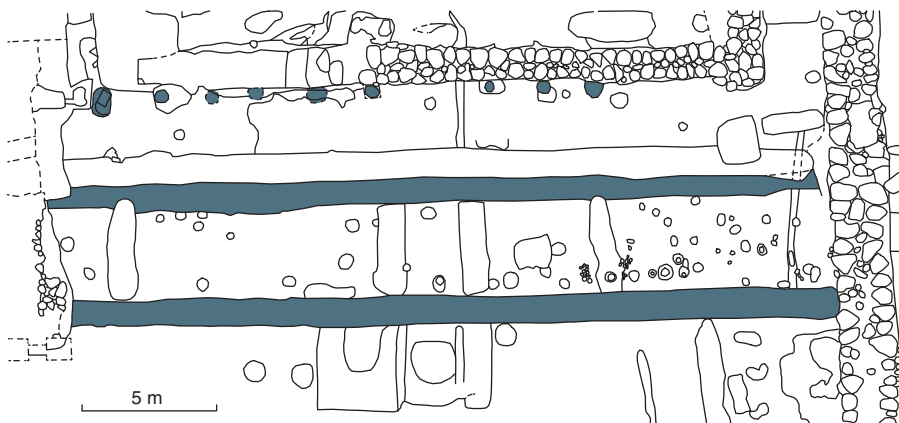

Fig. 1. Opmåling af sydfløjen ved Øm Kloster med markering af sydfløjen og stolperne til den ældste korsgang. – Opmåling: Søren Gotfred Petersen 1975-76, revideret af Susanne Nissen Gram 1997 og omtegnet af Morten Larsen 2017.

Survey of the south wing at Øm Abbey, showing the position of the posts for the earliest cloister.

og her har der naturligvis ikke været nogen gang før da. For begge ganges vedkommende synes de jordgravede stolper anbragt med ca. 2 m's mellemrum (fig. 1). Den østre gang var næsten 4 m bred, mens den i syd var 3 m.²³ I begge tilfælde er det en større bredde end i de efterfølgende grundmurede gange.

For Øm Klosters vedkommende kan det tænkes, at korsgangen ved sydfløjen var af midlertidig karakter, mens den grundmurede østfløj formentlig gennem et par århundreder har haft en træbygget korsgang. De jordgravede stolper i gangen har dog næppe holdt så længe, så der må have været en ekstra fase med en trækonstruktion på stolpesten eller syld.

Dalum

Vestfløjen ved nonneklostret i Dalum i udkanten af Odense blev undersøgt i to omgange i 1995.²⁴ Her afdækkedes i en række søgegrøfter en grundmuret bygning opført o. 1400. Fløjen må have haft en indbygget korsgang, da den langsgående skillevæg kun havde en bredde på to sten og i øvrigt var rejst på et spinkelt fundament.²⁵ Korsgangen var altså ikke tilføjet, som angivet i Danmarks Kirker.²⁶ Væggen har adskilt fløjen i en hoveddel mod vest med en indvendig bredde på 8,85 m og en korsgang på 2,6 m mod øst.

Fløjen erstattede en ældre bygning i bindingsværk eller træ med jordgravede stolper og med formodet samme dimensioner, som den grundmurede efterfølger, hvilket dog ikke ses dokumenteret. Fra den træbyggede vestfløj med tilhørende korsgang fandt man fem jordgravede stolper i felterne 2, 3 og 4 (fig. 2). Endvidere fandtes tre andre stolpehuller ældre end den grundmurede fløj, men som dog ikke med sikkerhed kunne tilskrives den ældste fløj.²⁷ Heraf var et stolpehul skåret af fundamenterne til den senere arkademur, mens to andre på samme linje var placeret lidt inden for denne mur.²⁸ En af stolperne var på et tidspunkt udskiftet. Gulvet i korsgangen var tilsyneladende et hårdt stampet jordgulv.²⁹ Til gengæld synes der ikke at være påvist et gulvlag i selve fløjen, men derimod et ildsted. I betragtning af, at korsgangen i senmiddelalderen var indbygget i den grundmurede fløj, kan vi derfor ikke som i Danmarks Kirker konkludere, at den træbyggede gang havde "form af et stolpebåret halvtag."³⁰ Også i den tidlige fløj kan korsgangen have været indbygget, men den kan naturligvis også have været tilbygget. Det kan ikke afgøres på det foreliggende grundlag.

Sæby

Det er hævdet, at ved det senmiddelalderlige karmeliterkloster i købstaden Sæby var korsgangen langs østfløjen på kirkens nordside opført af bindingsværk.³¹ Tolkningen baserer sig på en udgravning i 1976, hvor der blev fundet fragmenter af lerklining, hvilket sammenholdes med påvisningen af et spinkelt

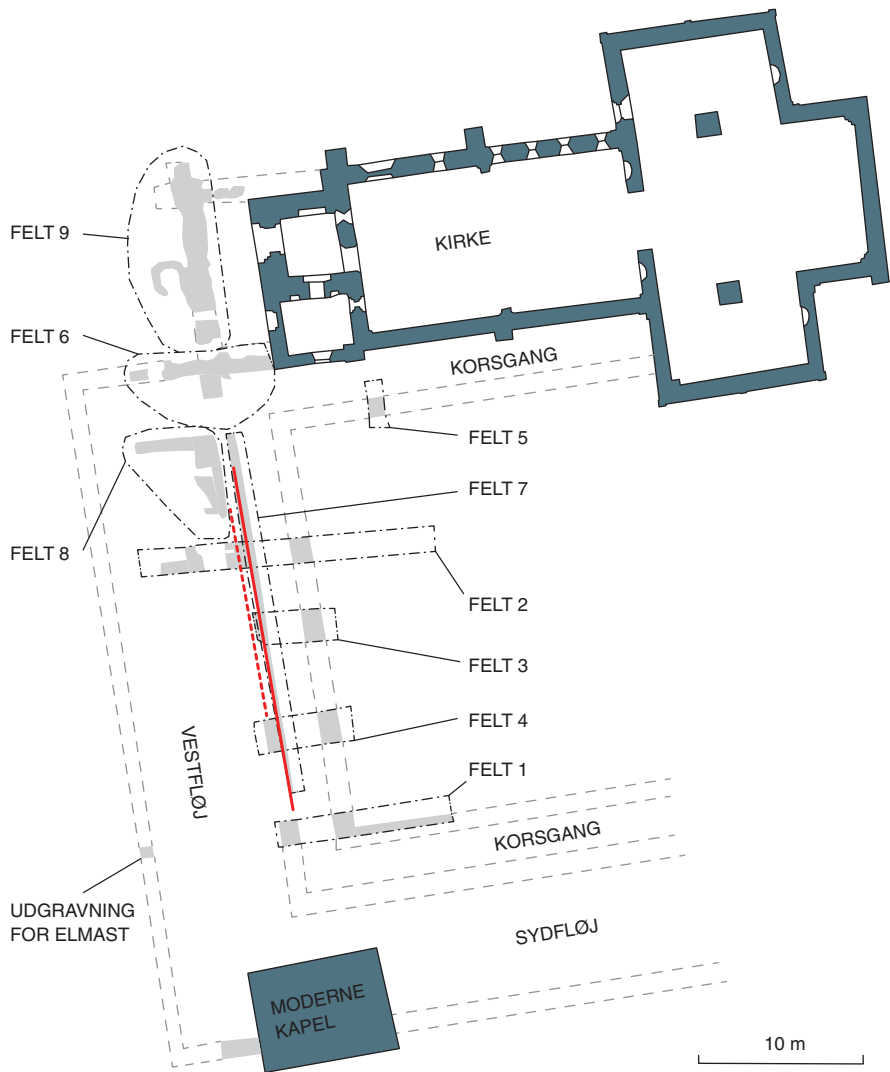

Fig. 2. Plan over udgravningsfelterne ved Dalum Kloster. – Opmåling: Eskild Arentoft Odense Bys Museer 1996, rekonstruktion af klosteranlægget ud fra de fundne spor: Morten Larsen 2017.

Plan of the excavation trenches at Dalum Abbey.

fundament, der ikke antages at have kunnet bære en solid væg i grundmur.³² Selve østfløjen var opført på meget solide fundamenter og anslås at have haft en bredde på 8 m, mens korsgangen i bindingsværk anslås til 3-4 m.³³ Dette sidste virker dog ganske bredt i forhold til selve fløjen. En smal korsgang langs kirkens nordside skal være påvist ved kirkens istandsættelse i 1905-06.³⁴ Egentlig virker det overraskende, at et kloster fra middelalderens slutning skulle

have haft en korsgang af bindingsværk, og i givet fald burde det vel have været en provisorisk konstruktion, som blot ikke nåede at blive omsat i sten før Reformationens indtræden. Tolkningen af de spinkle spor som rester af en træbygget korsgang virker dog ikke helt overbevisende ud fra det tilgængelige dokumentationsmateriale.³⁵

Arkæologiske indicier

I forbindelse med forskellige arkæologiske udgravninger er der visse steder påvist nogle forhold, som bedst kan tolkes som resultater af træbyggede korsgange, men som i virkeligheden kun er indirekte spor.

Tvilum

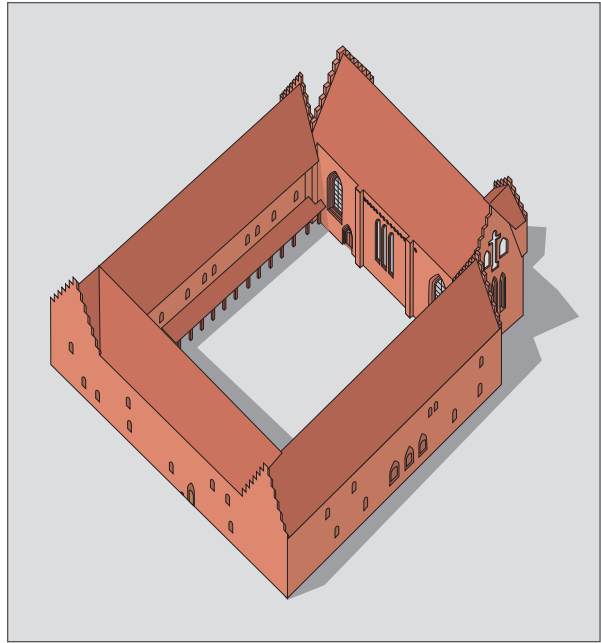
Augustinerklostret i Tvilum i Midtjylland ved Gudenåen fik i middelalderens slutning nye klosterbygninger i form af tre fløje, der sammen med kirken mod nord omsluttede en ret stor klostergård.³⁶ Bygningerne erstattede et blandet kompleks af både grundmurede og træ- eller bindingsværksbyggede huse. I forhold til kirkebygningen var klosterfløjene forholdsvis lange og berørte nærmest kun kirkens hjørner i øst og vest, således at fratergården blev pænt stor. Til gengæld var klosterfløjene forholdsvis smalle. Både øst- og vestfløjen havde indvendige bredder på 6,5 m. I sydfløjen var den indvendige bredde kun 6 m.³⁷ For østfløjens vedkommende kan man ud fra de arkæologiske undersøgelser fastslå, at der ikke var nogen indvendig korridor.³⁸ Da man heller ikke kan forestille sig, at der skulle være gennemgang på langs gennem kapitelsalen i østfløjen, vil det være nærliggende at antage, at der har været en korsgang i lettere materiale bygget op mod den grundmurede bygning. En mulig grundmuret korsgang er der aldrig påvist spor efter hverken arkæologisk eller ved kirkegårdsarbejde.

Ved en arkæologisk udgravning i 1992 blev der i et enkelt felt på kirkegården påvist en stor kampesten, der var klodset op med teglbrokker, således at den plane overflade lå vandret.³⁹ Stenen, der lå ca. 2,5 m nord for sydfløjen, tolkes som en stolpesten til en træbygget korsgang. Der er hidtil kun fundet denne ene sten, så tolkningen hviler naturligvis på et beskedent materiale. På den anden side kan det være uhyre vanskeligt at finde flere løst placerede stolpesten på kirkegården. Det kan således være svært at be- eller afkræfte hypotesen. På grund af placeringen af døre og vinduer i kirken har der formentlig ikke været nogen gang langs med kirken (fig. 3).

Ud fra den givne tolkning har Tvilum altså haft en tilbygget korsgang af træ bygget op mod de grundmurede klosterfløje.

Fig. 3. Rekonstruktion af klostret i Tvilum, som det kan have set ud kort før Reformationen. Hvordan klosterfløjene og den træbyggede korsgang i virkeligheden har været udformet kan naturligvis ikke afgøres i detaljer. – Efter Krongaard Kristensen 2013a.

Reconstruction of the monastery at Tvilum as it could have appeared shortly before the Reformation. It cannot, of course, be determined in detail how the wings of the monastery and the wooden cloister were constructed.

Horsens Franciskanerkloster

De arkæologiske undersøgelser af franciskanerklostret i Horsens 1999-2001 viste store forskelle mellem fundamentene til øst- og sydfløjen og fundamentene til de tilhørende korsgange.⁴⁰ De egentlige fløje var rejst på sandfundamenter, mens korsgangene havde kampestensfundamenter. De to fløje tilhører slutningen af 1200-tallet, mens man vanskeligt kan datere korsgangene bortset fra, at de ikke er samtidige med fløjene.⁴¹ Måske tilhører korsgangene i øst og syd 1400-tallet ligesom den delvis bevarede korsgang langs kirken.

Det er vanskeligt at vurdere bredden på de to fløje ud fra sandfundamenterne; men indvendigt har de måske været 7-7,5 m.⁴² Det kan synes noget smalt, hvis der også skulle være plads til en indvendig korridor. Specielt for østfløjen, hvor man forventer sakristi og kapitelsal, virker det ikke sandsynligt, at man har bevæget sig på langs fra rum til rum. Selv om der ikke er påvist spor efter en gang langs østfløjen, som kunne være samtidig med fløjen, er det på den anden side vanskeligt at forestille sig, at man i længere tid ikke har haft en sådan gang. Når den forventede korsgang ikke blev opført samtidig med østfløjen på sandfundamenter, men først noget senere på kampestensfundamenter, taler det for, at den mulige ældste korsgang har været bygget af et lettere materiale end selve fløjen. I senmiddelalderen har der været en korsgang hele vejen rundt om fratergården. Om dette også var tilfældet i den tidlige periode vides ikke.

Vestervig

Ved det store augustinerkloster i Vestervig i Thy blev tre klosterfløje syd for kirken afdækket mere eller mindre omfattende i forbindelse med kirkens restaurering i 1917-21 og senere i 1927.⁴³ Udgravningerne viste en kompliceret bygningshistorie med flere faser i middelalderen samt eftermiddelalderlige ombygninger. Store partier blev ikke undersøgt på grund af nyere tids gravsteder; men der synes ikke i forbindelse med østfløjen at have været fundamenter, som kunne tilhøre en grundmuret korsgangsmur.⁴⁴ Til gengæld blev der afdækket et kort forløb med en række kampesten parallelt med østfløjen tæt ved sammenføjeingen mellem syd- og østfløj (fig. 4). Om stenene havde dannet syld for en tilbygget korsgang af træ, kunne den indre bredde have været på godt to meter.

Hvor omfattende et sådant muligt korsgangssystem kan have været er svært at afgøre. Af hensyn til vinduerne i kirkens sideskib har der næppe været nogen gang langs med kirken.

Ribe Franciskanerkloster

Ved de arkæologiske undersøgelser i 1993 af franciskanerklostret i Ribe kunne man konstatere, at korsgangene langs kirken og østfløjen på et tidspunkt var flyttet.⁴⁵ Fundamentet for de ældste korsgange bestod af sand ligesom ved kirken og østfløjen. De yngre gange var opført på brokkefundamenter og flyttet, så gangene blev bredere (fig. 5).⁴⁶ I publiceringen af undersøgelsen er der ingen overvejelser omkring forandringen af korsgangen, som om dette var helt naturligt. Sådan forholder det sig næppe. Hvis der var tale om grundmurede korsgange, er det jo påfaldende, at der ikke samtidig ændres på kirken, men at man blot river korsgangsmuren ned for at bygge en ny af tilsvarende karakter.⁴⁷ En udvidelse af begge gange ville også, hvis de var grundmurede med hvælv, have betydet, at hvælvforlæggene ikke kunne genbruges.

På de ældste ret smalle korsgangsfundamenter var der angiveligt rejst en mur af røde munkesten. Det ville fint kunne harmonere med en trækonstruktion rejst på en lav grundmuret brystningsmur. Dette er naturligvis ikke noget bindende bevis for en oprindelig træbygget korsgang i Ribe, men eksistensen heraf vil gøre tolkningen mere rimelig.

Antvorskov

Med hensyn til manglende korsgange er det mest påfaldende eksempel vist, at man i Antvorskov ved Slagelse har påvist tre meget lange og forholdsvis smalle fløje – østfløjen er o. 70 x 8 m i ydre mål, mens der ikke er observeret nogen korsgang (fig. 6). Hovedanlægget ved kirken er ganske vist kun undersøgt

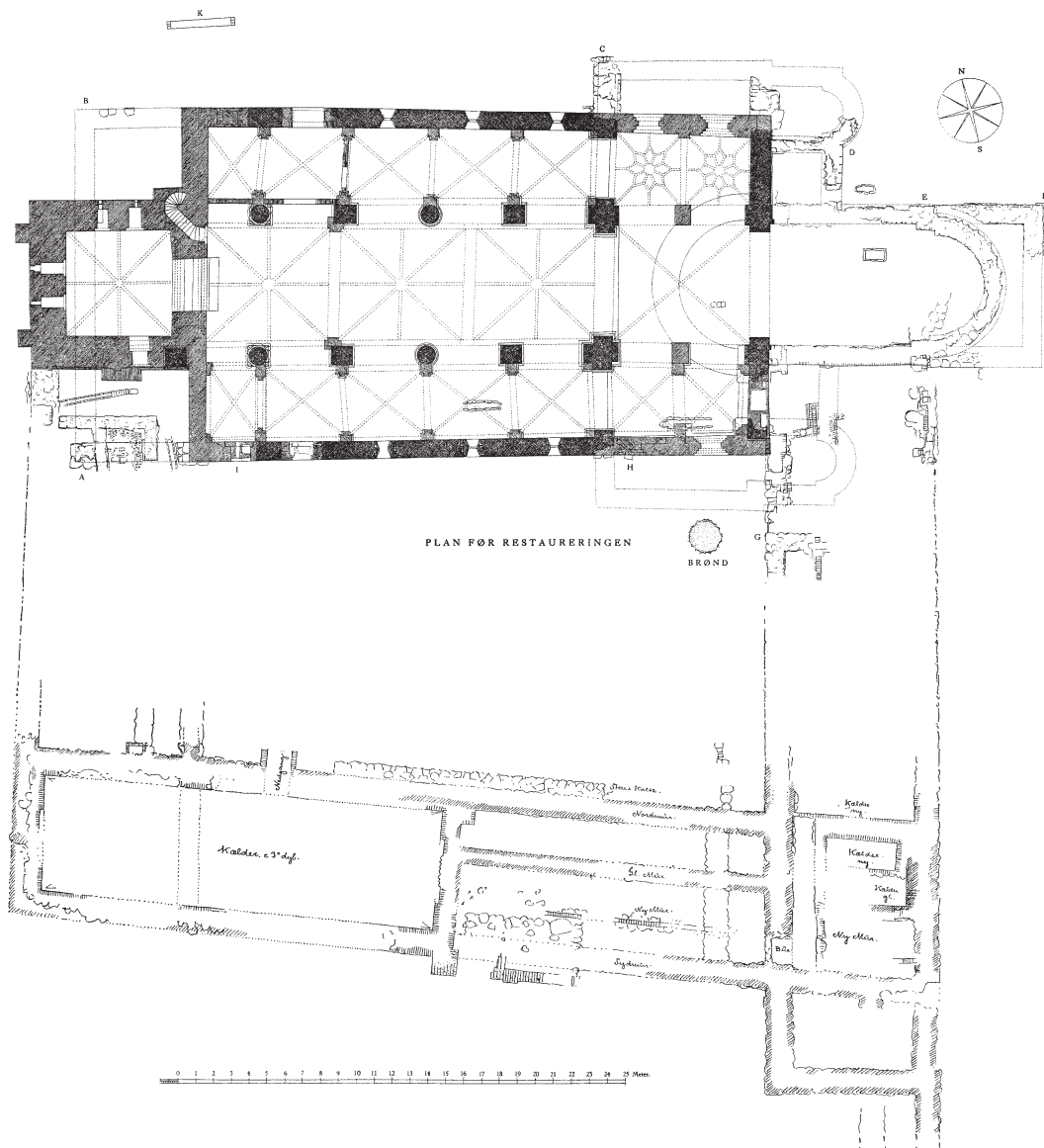

Fig. 4. Plan af kirken og de fremgravede rester af klosteret i Vestervig. Selv om udgravningerne vist er lavet i al hast, er det dog klart, at der ikke er påvist en grundmuret korsgang. Utvivlsomt har der dog været en eller anden form for gangsystem specielt mellem østfløjen og kirken. Måske antyder syldstensrækken i fratergårdens sydøsthjørne en konstruktion af træ eller bindingsværk. – Efter Clemmensen 1928 og Lorenzen 1928. Sammensætning: HKK 2013.

Plan of the church and the excavated remains of the monastery at Vestervig. No brick-built cloister has been demonstrated here, but there was undoubtedly a system of corridors, not least running between the east wing and the church. The row of sill stones in the southeast corner of the cloister garth perhaps suggests a wooden or half-timbered structure.

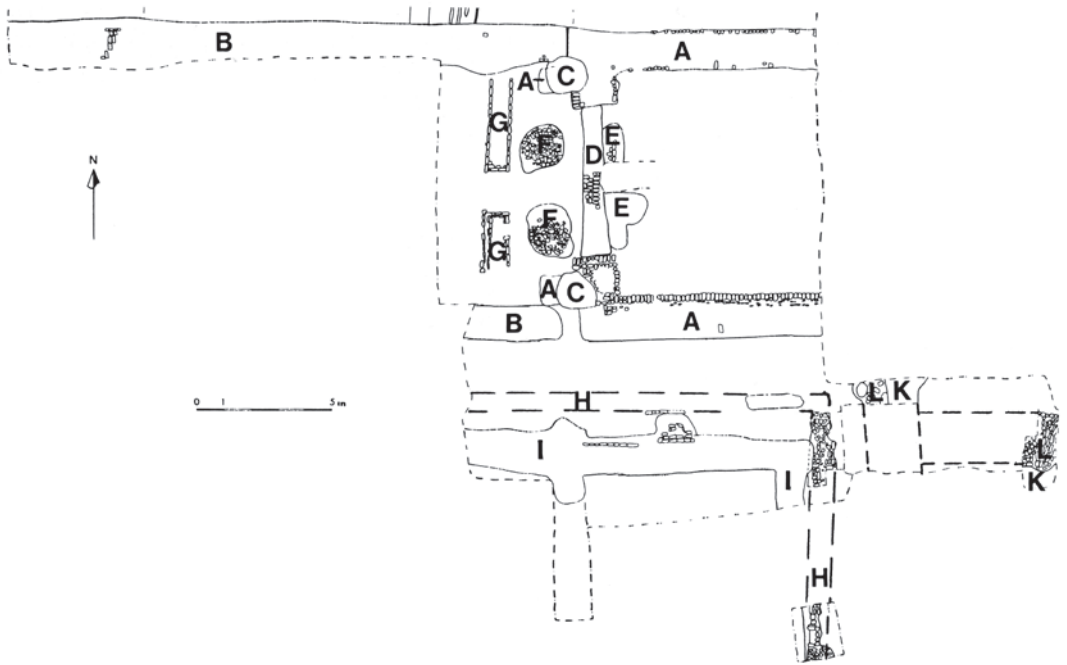

Fig. 5. Plan af en del af kirken og korsgangen i gråbrødre-klosteret i Ribe. A og B repræsenterer henholdsvis kirkens kor og dens skib. C-G forskellige anlæg inde i kirken. H er fundamenter til den ældste korsgang, og I er den yngre. K og L er henholdsvis den ældre og den yngre østfløj. – Sammentegning: Lotte Madsen, efter Jantzen, Kieffer-Olsen og Madsen 1994.

Plan of part of the church and cloister in Ribe Greyfriars Abbey. A and B mark, respectively, the church's choir and nave. C-G mark various structures inside the church. H is the foundation of the earliest cloister and I is the later one. K and L are, respectively, the earlier and later east wing.

sporadisk, men det synes dog som om, at man har kunnet placere alle tre fløje og vise deres bredde. Bygningssyn i lensmandstiden tyder i øvrigt heller ikke på, at der har været indvendige korridorer i de tre fløje efter ombygningen til et kongeligt slot under Frederik II.⁴⁸ Her har man nok i høj grad bevæget sig gennem de forskellige rum for at komme til det ønskede sted.

Det virker mærkeligt, om man i klostertiden skulle have vandret på langs gennem bygningerne på samme måde, og man må undre sig over, at arkæologerne ved den seneste undersøgelse i 1995 ikke forsøgte at lægge bare ét af felterne, så en eventuel korsgang ville blive afdækket.⁴⁹ Det må dog også medgives, at en mulig træbygget korsgang næppe kan på- eller afvises gennem forholdsvis smalle grøfter. Her vil det være nødvendigt at udlægge et større felt, hvor evt. sparsomme og ødelagte spor vil kunne iagttages.

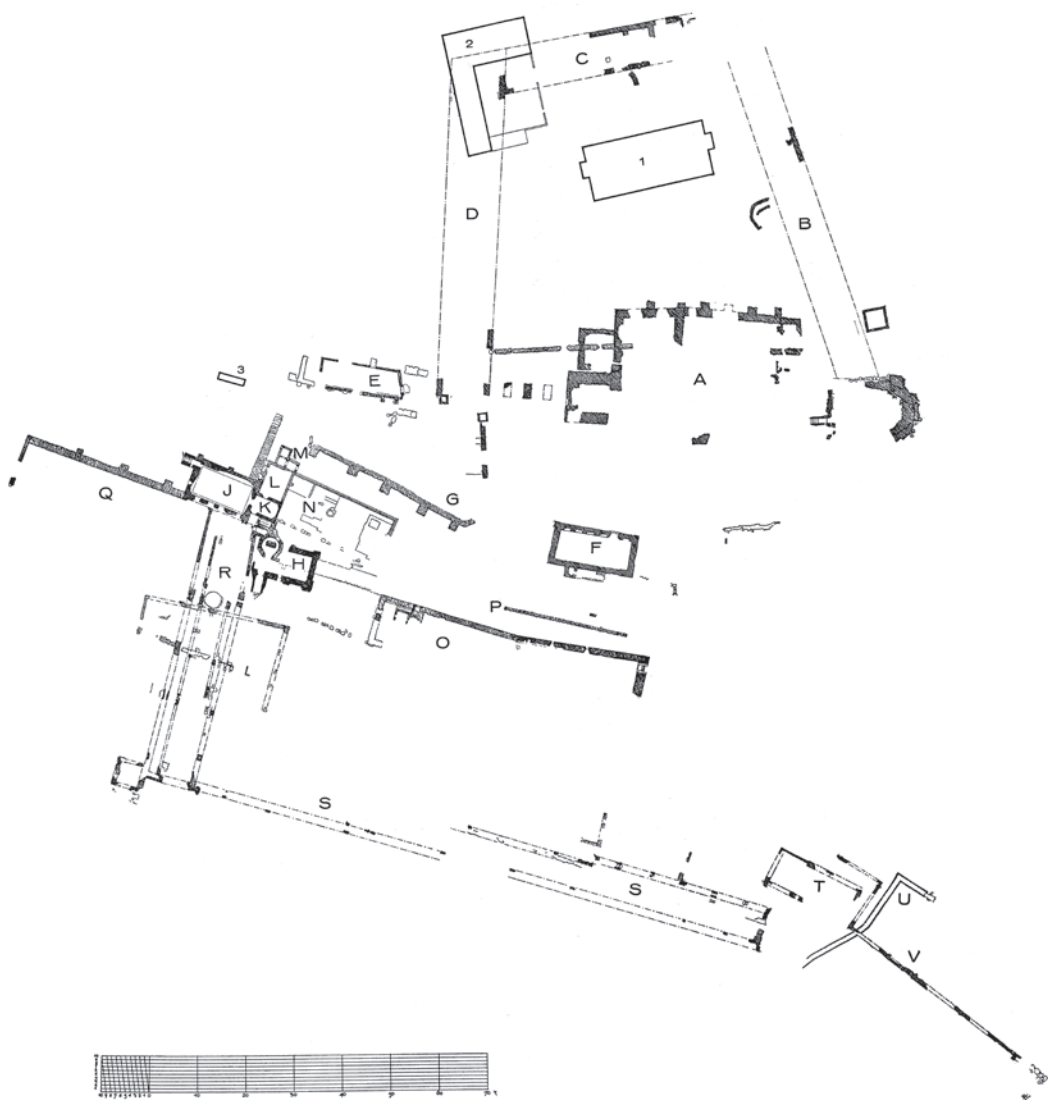

Fig. 6. Plan af hovedanlægget i Antvorskov Kloster. Den for diskussionen interessante del af klostret omfatter A) Kirken, B) Østfløjen, C) Nordfløjen og D) Vestfløjen. De nævnte fløje er kun undersøgt i meget beskedent omfang, men der er ikke påvist fundamenter til en grundmuret korsgang, og fløjene er tydeligvis for smalle til indvendige korridorer. – Opmåling: Arne Nystrøm 1928, efter Danmarks Kirker, Sorø Amt.

Plan of the main buildings at Antvorskov Abbey. Most relevant for the discussion here are A) the church, B) the east wing, C) the north wing and D) the west wing. These wings have only been investigated to a very limited extent, but no foundations for a brick-built cloister have been demonstrated, and the wings are clearly too narrow to have had internal corridors.

Asmild

Muligvis hører nonneklostret i Asmild ved Viborg til samme type anlæg. Vedrørende vestfløjen har de arkæologiske undersøgelser i begyndelsen af 1960'erne vist, at vestmuren var rejst på meget solide kampestensfundamenter, som formentlig blev opbygget samtidig med en terrænhævning på ca. 2 m, mens der på østsiden blot blev påvist en syldstensrække.⁵⁰ Det solide fundament dateres til midten af 1100-tallet, mens syldstensrækken sættes til ca. 1300 (fig. 7). De to forløb hører således ikke sammen tidsmæssigt. Undersøgelserne blev i omfattende grad forstyrret af senere kælderrum, så det er i dag lidt usikkert, om man har fuld klarhed over vestfløjens udformning. Hvis fundamentet i vest sammenholdes med syldstensrækken, får vi en udvendig bredde på ca. 11 m. Dette er en ganske betydelig bredde, og spørgsmålet er vel, om ikke syldstensrækken har båret en korsgangsmur af træ eller bindingsværk. I det mindste var det opfattelsen hos udgraverne, at syldstensrækken havde båret en bindingsværksvæg.⁵¹ Forestillingen har så været, at bygningens langmur mod vest og de to gavle var grundmurede, mens østvæggen var af bindingsværk.⁵² Her ville en træbygget korsgang op mod en grundmuret vestfløj nok give mere mening.

Roskilde Vor Frue

I forhold til undersøgelserne i den meget gamle stenkirke, Vor Frue i Roskilde, har interessen for de senere tilbyggede klosterbygninger været langt mere beskeden. Vestfløjen med tilhørende korsgang og korsgangen langs kirken blev påvist allerede ved udgravninger af Sten Friis og Jacob Kornerup i 1856 og 1858, men fundamentene blev kun markeret skematisk.⁵³ Interessen var her koncentreret om murede grave i korsgangen mod vest. C.G. Schultz foretog i 1933-34 nogle nyere udgravninger, hvor interessen helt klart drejede sig om kirkens udformning og udbygning.⁵⁴ Klosters vestfløj omtales meget kort i forbindelse med tilslutningen til kirken, og der gives en beskrivelse og datering af den som værende en ret tidlig teglstensbygning fra slutningen af 1100-tallet.⁵⁵ Mere interessant er dog Schultz' plan over "Kirken og de fremgravne Dele af Koret og Klosteret" (fig. 8). Heraf fremgår det, at langs vestfløjen er korsgangens arkademur kun påvist som tre punktfunderinger med betydelig afstand. Schultz har dernæst interpoleret fundamentblokke med ensartet afstand, således at de har været placeret med ca. 3 m's afstand. Med brug af punktfunderinger i stedet for et fortløbende fundament er der en stor sandsynlighed for, at korsgangen har været en trækonstruktion.

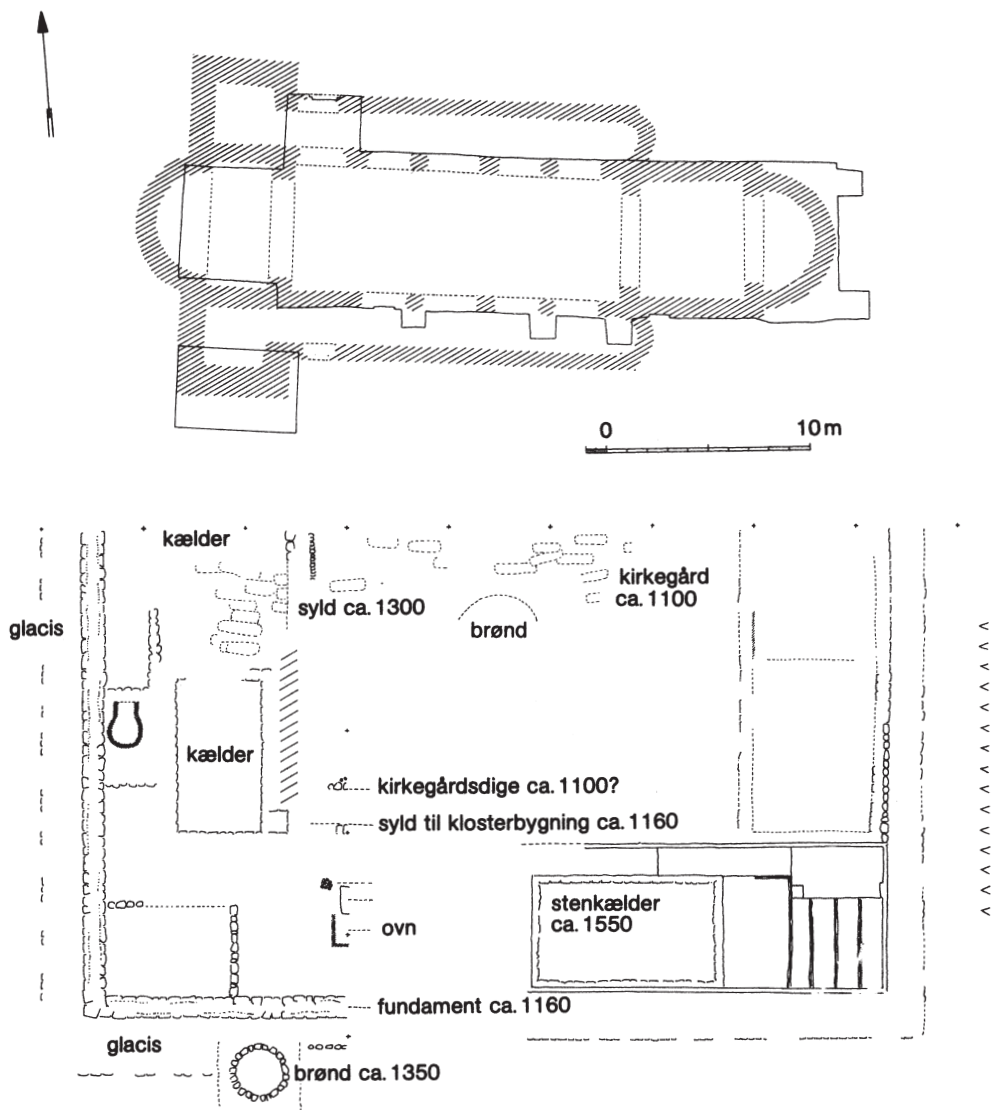

Fig. 7. Plan af Asmild Kloster. Udgravningerne i klosteret omfatter kun vestfløjen og den tilstødende del af sydfløjen. Bygningsplanen i sydøst stammer fra herregårdsbygningen, hvoraf ruinrester var synlige i 1960'erne. Der synes at være nogen uklarhed omkring samtidigheden af de forskellige funderinger. – Opmåling: Erik Levin Nielsen, efter Krongaard Kristensen 1987.

Plan of Asmild Abbey. The excavations at the monastery only comprised the west wing and the abutting part of the south wing. The building plan to the southeast relates to a manor building, of which ruined remains were visible in the 1960s. There appears to be some uncertainty about the contemporaneity of the various foundations.

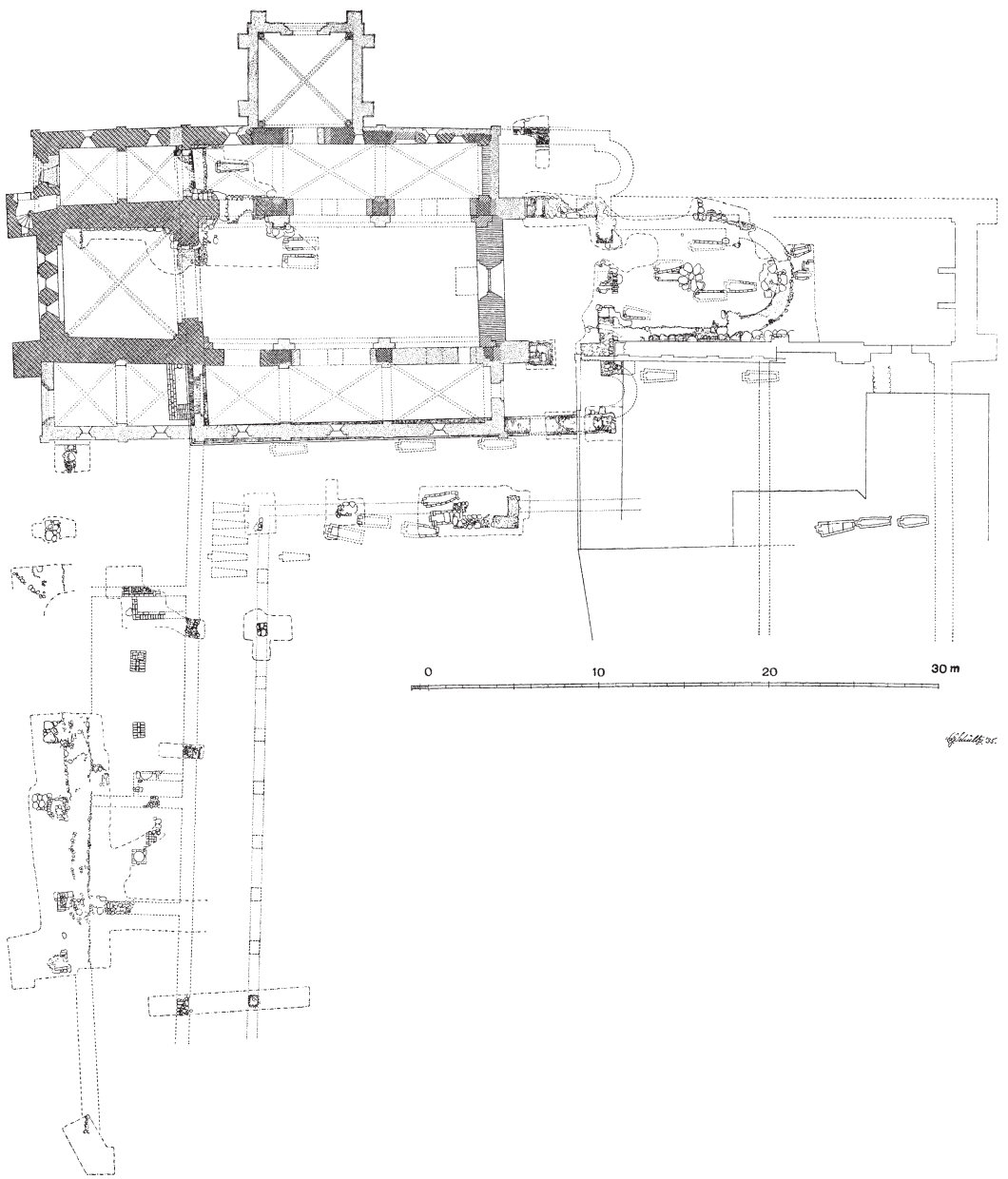

Fig. 8. Plan af Vor Frue Kirke og Kloster i Roskilde. Udformningen af klosteret kendes kun ret overordnet, men der har både været en øst- og en vestfløj samt en korsgang rundt om den lukkede gård. Den toskibede vestfløj med flere sale må have været nonnernes hovedfløj og dateres til tiden omkring 1200. Korsgangen langs vestfløjen har øjensynlig kun hvilet på punktfunderinger. – Opmåling: C.G. Schultz 1934, efter Lorenzen 1941.

Plan of Our Lady's Church and Abbey in Roskilde. The layout of the monastery is only very superficially known, but there was both an east and a west wing and a cloister running around the enclosed quadrangle. The two-aisled west wing, with several storeys, must have been the nuns' main wing; it is dated to around 1200. The cloister along the west wing apparently only rested on pad foundations.

Andre mulige eksempler

Udgravningerne ved gråbrødreklostret i Aalborg har vist, at fundamenterne til korsgangen langs kirken og østfløjen var samtidige og så kraftige, at man regner med en korsgang i to stokværk, og som antages at være betydeligt yngre end østfløjen.⁵⁶ Det ville ikke være overraskende, om der i den mellemliggende periode har været en træbygget gang. På grund af de kraftige fundamenter, mange begravelser og den voldsomme nedbrydning af anlægget vil spor af en sådan gang næppe være bevaret.

Ved dominikanerklostret i Aarhus er det påvist, at en ældre østfløj var sammenbygget med nordfløjen i dens ældste skikkelse.⁵⁷ Begge de to forholdsvis smalle bygninger må tilhøre anden halvdel af 1200-tallet. Undersøgelser har vist, at i slutningen af 1400-tallet erstattedes østfløjen af en ny bygning med indbygget korsgang.⁵⁸ Selve fløjdelene uden korsgang havde samme bredde som den ældre fløj. Der er (i det mindste indtil videre) ikke fundet spor efter en grundmuret korsgang tilhørende østfløjen fra 1200-tallet. Det er således meget tænkeligt, at man i den 200-årige funktionsperiode for den ældste østfløj har haft en korsgang i en trækonstruktion af én eller anden art.

Bygningsmæssige indicier

Ved en række klostre er der forskellige indicier på træbyggede korsgange. Det kan eksempelvis være en romansk østfløj med tilhørende senmiddelalderlig korsgang, som rejser spørgsmålet, om der ikke tidligere har været en gang. Det vil dog næppe være muligt i et sådant tilfælde at påvise rester af en træbygget korsgang. Et endeligt bevis får vi således ikke.

Skovkloster

I Skovkloster (det nuværende Herlufsholm) ved Næstved blev der i middelalderens slutning tilføjet en grundmuret korsgang, som stadig er bevaret, langs med den romanske østfløj.⁵⁹ Dateringen fremgår af en indskriftstavle på korsgangens yderside, hvorpå det nævnes, at byggeriet foregik i 1502 under abbed Olufs ledelse (med opløste forkortelser Anno domini MDII abbate olauo presidente) (fig. 9). Den romanske østfløj består af en række rum, som alle skal nås via døre i vestmuren.⁶⁰ At man gennem et par århundreder skulle være gået direkte ud i den åbne gård forekommer ikke sandsynligt. Så der er næppe tvivl om, at der har været en ældre gang her – formentlig opført i træ, siden den skulle ombygges, mens selve fløjen fortsat var brugbar. Tidsforskellen mellem den romanske fløj og korsgangen ses tydeligt i forbindelse med portalen ind

Fig. 9. Indskriftstavlen på korsgangen ved østfløjen i Skovkloster, der fortæller, at fløjen blev bygget i 1502. – Foto: HKK.

Inscription plate on the cloister by the east wing at Skovkloster (Herlufsholm), which tells that the wing was built in 1502.

til kapitelsalen (fig. 10). Her har man hugget vederlag for et hvælv ind i det fornemme bueslag omkring portalen.

Vest- og sydfløjen blev ny- eller ombygget af abbed Jacob Germundsen i midten af 1400-tallet og helt nybygget 1868-70, så her ved vi ikke noget om forholdene mellem fløje og korsgange.⁶¹

Børglum

En sådan tilbygget gang langs østfløjen, der har muliggjort en smidig trafik i klostret, har sikkert været brugt mange steder som fx i Børglum (i Vendsyssel), hvor den kunne give adgang til søndre korsarm via en dør, som findes i en stræbepille, der synes at repræsentere en rest af kirkens vestre tværskibsvæg.⁶² Det er noget uklart, om korsgangen i Børglum fortsatte langs kirkens søndre sideskib. Da dørtrinnet i skibets syddør befinder sig ca. 2 m over gårdspladsens niveau, må korsgangen i givet fald have haft en lidt utraditionel udformning og trappen til døren have været anbragt lidt anderledes end i dag. Kirkens sydfacade er endvidere udformet således, at spejlet over døren niveaumæssigt lige tangerer sålbænkene under vinduerne. Dvs. at en traditionel udformet korsgang med pulntag og hvælv ville komme i karambolage med enten dør eller vinduer. Ved den seneste istandsættelse (1996) påvistes en række regelmæssige udmuringer i sideskibets sydvæg (28 x 40 cm), der kunne stamme fra tilmurede bjælkehuller (fig. 11).⁶³ Dette åbner op for muligheden af, at en

Fig. 10. Korsgangen ved østfløjen i Skovkloster (Herlufsholm). Hvælvene i gangen er tydeligvis langt yngre end den romanske østfløj. Her ved døren ind til kapitelsalen er udspringet af ribber og gjordbue anbragt ganske ufølsomt. Formentlig har væggen efterfølgende været kalket. – Foto: HKK 2011.

Cloister by the east wing at Skovkloster (Herlufsholm). The vaults in the cloister are clearly much later than the Romanesque east wing. Here, at the door into the chapter house, the projection of the ribs and binding arch are placed quite indifferently. The wall was presumably subsequently whitewashed.

eventuel korsgang langs sideskibet kunne have været opført som en trækonstruktion med åben tagstol, så dørens spejl var synlig. Gangen ville mod vest støde op mod nordfløjen, der springer lidt frem mod syd i forhold til kirken. I fløjens østgavl er der spor efter en stor spidsbuet åbning, som på et tidspunkt er muret til. Om gangen er blevet videreført inde i nordfløjen er ret usikkert. I de bevarede klosterfløje mod vest og syd er der ingen spor efter gange. Det er således ud fra den nuværende viden nok tvivlsomt, om der har været en firfløjet korsgang i Børglum. I det mindste har den ikke været grundmuret.

Vitskøl

Cistercienserklostret i Vitskøl ved Limfjorden blev formentlig først ret sent i middelalderen færdigbygget som et lukket anlæg omkring fratergården.⁶⁴ Der blev bygget fløje med hvælvede korsgange i syd og vest, og langs kirken i nord kom der også en gang. Ved østfløjen valgte man en anden løsning. Her blev korsgangen indbygget i den meget brede fløj (14 m udvendig) fra romansk tid.⁶⁵ I grunden en meget drastisk beslutning, der ændrede alle rum, idet en kraftig

Fig. 11. Søndre sideskib ved domkirken i Børglum. I sideskibsdørens halve højde er der markeret en række tilmurede huller, som er anbragt systematisk. De tolkes som hørende til en træbygget korsgang. Stræbepillen til højre er den sidste rest af søndre korsarm, og døråbningen har i middelalderen formentlig givet adgang fra en korsgang ved østfløjen til selve kirken. – Foto: HKK 2007.

The southern side aisle of the cathedral at Børglum. A number of systematically arranged bricked-up holes are marked at half height of the door to the side aisle. These are interpreted as being associated with a wooden cloister. The buttress to the right is the last remnant of the southern transept. In the Middle Ages, the door opening probably provided access from a cloister by the east wing to the church itself.

bagmur til korsgangen blev ført på langs gennem hele fløjen, og som således medførte en del arbejde med af fjerne skillevægge, hvor korsgangen skulle placeres (fig. 12). Det er i øvrigt denne bagmur til korsgangen, der har dannet udgangspunkt for fløjens ydermur mod vest ved en ombygning i 1700-tallet. Egentlig forekommer indbygningen af korsgangen mest rimeligt, såfremt fløjen af en eller anden grund forud var blevet ødelagt.

Før indbygningen af den omtalte bagmur var fløjen delt op i en række rum, der strakte sig på tværs fra ydermur til ydermur. Som normalt i cistercienserklostre vendte dørene til rummene ud mod vest, hvor man må formode, at der har været en korsgang.⁶⁶ At man gennem op mod 300 år skulle have bevæget sig til og fra kirken langs med fløjen under åben himmel er næppe troligt. Trods et par smalle tværgående grøfter i fratergården er der aldrig påtruffet fundamenter eller murværk til en grundmuret klostergang. Man må derfor gå

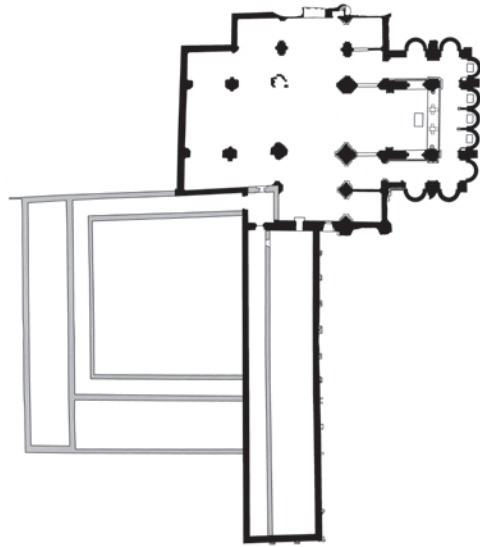

Fig. 12. Rekonstrueret plan af Vitskøl Kloster på reformationstiden. Den senromanske kirke og østfløj er markeret med sort og med grå tone senmiddelalderlige til- og ombygninger. Ved østfløjen har man i stedet for en tilbygget korsgang valgt at placere denne inde i selve fløjen. Den langsgående skillevæg fra korsgangens bagmur blev i 1700-tallet genbrugt som ydervæg i herregårdsbygningen. – Efter Krongaard Kristensen 2000.

Reconstructed plan of Vitskøl Abbey at the time of the Reformation. The Late Romanesque church and east wing are shown in black and the grey tone marks the extensions and alterations of the Late Middle Ages. By the east wing, instead of a built-on cloister, it was decided to place the passage inside the wing itself. The longitudinal partition wall extending from the back wall of the cloister was reused in the 18th century as an outer wall in the manorial building.

ud fra, at der har været en lettere konstruktion, der ikke har krævet voldsomme fundamenter. Stolpesten eller en let syld kan i tidens løb nemt være gået tabt, og de opdages ikke nødvendigvis i en smal grøft.

Ribe Dominikanerkloster

I sortebrødreklostret i Ribe er østfløjens vestmur stadig bevaret, selv om resten af bygningen for længst er revet ned.⁶⁷ Muren tjener i dag som bagvæg for den østre korsgang. Mens muren stammer fra østfløjen fra midten af 1200-tallet, er selve korsgangen først opført omkring år 1400.⁶⁸ Midt på den omtalte mur ses i tilmuret stand en dør flankeret af to åbninger, der er midterdelt af hver sin søjle (fig. 13). Her bag ved lå således kapitelsalen med døråbning ud til korsgangen. Udgangen var der altså et par århundreder før, den grundmurede korsgang blev opført. Her må helt afgjort have været en træbygget korsgang, der som ved Skovkloster og Vitskøl først sent blev erstattet af den nuværende.

Fig. 13. Kapitelsalsmuren i Ribe Dominikanerkloster. Udformningen med en portal flankeret af to fornemt udførte åbninger vidner tydeligvis om, at her bagved lå klosterets kapitelsal i middelalderen. Døren har ført ud i en korsgang; men den, hvis hvælv ses på billedet, er opført o. 1400. – Foto: HKK.

The chapter house wall in Ribe Dominican Friary. The layout, with a portal flanked by two excellently executed openings, clearly testifies to the existence of the monastery's chapter house behind this in the Middle Ages. The door led out into a cloister, but the version of which the vaults can be seen in the picture was built around 1400.

Udenlandske eksempler

Mange klostre i det øvrige Europa har naturligvis også haft træbyggede korsgange, specielt i den ældre tid, hvor også mange klosterfløje var opført af træ; men som i Danmark blev hovedparten af dem i løbet af middelalderen ombygget i sten. I tilfælde af at de træbyggede korsgange måtte have overlevet ud over middelalderen og klosterets funktionstid, har der formentlig også været tab på grund af ælde eller bygningsændringer i de efterfølgende århundreder. Enkelte steder som Lagrasse i Frankrig og San Michele di Voltore i Italien bærer korsgangen i øvrigt præg af, at det er en trækonstruktion, som er omsat i sten.⁶⁹ I stedet for bueslag er der tale om en vandret bjælke (en såkaldt arkitrav), der bæres af meget forenklede søjler ikke ulig træstolper.

Fig. 14. Klostergården i Abbaye de Cornilly set fra syd med ruiner af kirken i baggrunden. Korsgangen i to stokværk er opført i bindingsværk med et stort forbrug af træ og er tilbygget en vestfløj i grundmur. Formentlig har mange af de danske korsgange af træ lignet denne. På grund af korsgangens miserable tilstand er det ikke så mærkeligt, at den for længst er gået tabt. – Efter postkort baseret på foto af Mederic Mieusement 1894.

The cloister garth at Abbaye de Cornilly seen from the south, with ruins of the church in the background. The cloister, built in two storeys, is of half-timbered construction involving a major consumption of timber. It is attached to a brick-built west wing on stone foundations. Many of the Danish wooden cloisters probably looked similar to this. Due to the miserable state of the cloister, it is no wonder that it disappeared long ago.

Det har indtil videre kun været muligt at finde ganske få eksempler på anlæg med træbyggede korsgange.⁷⁰ Af de kendte er et enkelt gået tabt o. 1900. Det forsvundne anlæg drejer sig om Abbaye de Cornilly i Midtfrankrig lidt syd for Blois og floden Loire opført efter en ødelæggelse i 1357 under Hundredeårskrigen.⁷¹ Ved domkirken i Noyon også i Frankrig findes der en gang ved kapitlets bibliotek (Librairie du Chapitre) fra 1506. Fra Midtengland findes der en korsgang ved det såkaldte Lord Leycesters Hospital i Warwick oprindeligt bygget for “The Guild of St. George and the Holy Trinity” fra 1400-tallet.

I Normandiet findes to anlæg med træbyggede korsgange. Ved klostret i Abbaye de Montivilliers er der en lukket klostergård med en firfløjet korsgang af træ. Klostergården er i sin nuværende form en ganske ny rekonstruktion fra 1990'erne, og det synes uklart, i hvilket omfang der har været bevaret mid-

delalderligt byggemateriale som udgangspunkt for den genopførte korsgang, der er holdt i meget enkle og konstruktive former.

En anden korsgangslignende træbygget gang findes ved kirkegården l'Aître de Brisgaret de Montevilliers. Gangen, der er bygget op mod kirkegårdsmurens inderside, er opført i flere omgange med de ældste dele fra 1503.

Holder vi os til de tre førstnævnte anlæg fra udlandet, ses der lidt forskellige former. I Abbaye de Cornilly var korsgangen tilbygget op mod en grundmuret bygning – nemlig vestfløjen (fig. 14).⁷² Det ser ud til, at man har tilstræbt en stor lighed med en stenbygget korsgang, hvor de nederste stolper var afrundede som søjler og forsynet med et kapitæl. De konstruktive skråbånd var krumhugne, så de dannede bueslag både langs gangens yderside og indvendig på tværs af gangen. Korsgangen var opført i to stokværk, og egentlig havde man forventet, at konstruktionen var baseret på gennemgående højstolper; men umiddelbart ser det på billedet ud til, at de lange tømmerstykker var benyttet til de langsgående remme. Den nu forsvundne korsgang kan som en tilbygget konstruktion både være samtidig med, men også yngre end den grundmurede vestfløj.

Fig. 15. Librairie du Chapitre ved domkirken i Noyon opført i 1506. Biblioteksbygningen er oprindelig en ren bindingsværksbygning med en indbygget korsgang. I tidens løb er der kommet lidt tilføjelser i kalkstenskvadre. – Foto: Daniel Villafruela, Commons, Wikimedia 2010.

Librairie du Chapitre at the cathedral in Noyon, built in 1506. The library was originally a half-timbered building with an integrated cloister. Additions have been made over time in limestone ashlar.

Ved kapitelsklostret i Noyon er der tale om en bindingsværksbygning i to stokværk, der ligger som en selvstændig biblioteksbygning lidt øst for og parallelt med østfløjen, således at der kun er tale om en gang i et enkelt forløb (fig. 15).⁷³ Husets nordgavl og korsgangens bagvæg er opført af kalkstenskvadre; men det må være en senere reparation. Korsgangens frontside er en traditionel bindingsværkskonstruktion med storkværkfremspring, dvs. at stolperne i nederste stokværk bærer en toprem, hvorpå de let fremspringende bindbjælker hviler. Herover ligger andet stokværks fodrem, på hvilken stolperne i det øvre stokværk er rejst. Mellem de nedre stolper og topremmer er anbragt skråstivere, og under bjælkerne er der fantasifuldt udskårne knægte med bl.a. våbenskjolde. Den øvre etage er en traditionel vesteuropæisk bindingsværksfacade med mange lodretstillede dækker. Etagen har store rektangulære vinduer, som det blev brugt i området i senmiddelalderen. De nedre stolper hviler på høje

Fig. 16. Lord Leycesters Hospital i Warwick, Korsgangen synes at være indbygget i et bindingsværkshus, hvor gangens bagvæg udgør den bærende konstruktion. – Foto: Tony Grist, Commons Wikimedia 2009.

Lord Leicester Hospital in Warwick. The cloister appears to be integrated into a half-timbered building, in which the rear wall of the corridor constitutes the load-bearing construction.

Fig. 17. Udskåret knægt fra Apostelgården i Næstved. Figuren forestiller apostlen Jakob den Ældre med pilgrimsstav og pose, og på pilgrimshatten har han en såkaldt ibsskal, som pilgrimmene hjembragte efter valfart til Jakobs grav i Santiago de Compostella. Over apostlen ses et våbenskjold, som dog i dette tilfælde ikke kan tydes. – Foto: HKK 2016.

Carved cleat from Apostelgården in Næstved. The figure depicts the apostle James the Great with pilgrim's staff and gourd, and on the pilgrim's hat he has a so-called pilgrim badge – a scallop shell, which the pilgrims brought home after making the pilgrimage to St James' grave in Santiago de Compostella. Above the apostle is a coat of arms that cannot be identified.

tilhuggede baser af kalksten, hvorimellem der senere er rejst en lav brystningsmur. Her er der tydeligvis tale om en indbygget korsgang.

Korsgangen ved Lord Leycesters Hospital i Warwick er også indbygget i bygningen, men på en lidt anden måde end i Noyon (fig. 16).⁷⁴ Øjensynligt er det korsgangens bagmur, som er bærende i huset, mens der er mange og tætliggende bjælker – sikkert bindbjælker – der bærer overetagen. Udformningen er konstrueret lidt på samme måde som ved svalegange på danske bindingsværkshuse fra renæssancen. Den egentlige korsgang i underetagen synes bygget med forholdsvis spinkelt træværk, der nok mest er af udfyldende karakter. Korsgangen har en omtrent meterhøj brystningsmur, som vist i dag er grundmuret, men opmalet som bindingsværk. Overetagen har et stort fremspring i forhold til korsgangen, og det kan ikke umiddelbart afgøres, om der bag facaden ligger en gang eller et større rum.

Sammenfatning

Vi har nu foruden et par bevarede korsgange i udlandet set nogle eksempler i det danske område på korsgange bygget i træ- eller bindingsværkskonstruktioner, som er påvist ved arkæologiske udgravninger, og andre eksempler som er mere eller mindre sandsynliggjort. Alt i alt er der dog næppe tvivl om, at der har været en del korsgange af denne konstruktionsform i Danmark i middelalderen og flere end hidtil erkendt. De ældste i Ring med jordgravede stolper og senere træ eller bindingsværk på stensyld er ganske oplagte, idet de knytter sig til klosterfløje af samme konstruktion.

Ved flere af vore ældre klosterkirker som Glenstrup, Veng og Vå (i Skåne) er der ikke tegn på bygningen efter tilstødende klosterfløje. Muligvis hænger dette sammen med, at disse bygninger har været opført af træ eller bindingsværk og i givet fald haft korsgange af samme materiale. Formentlig vil en stor del af de korsgange af træ, som i tidens løb er blevet bygget, have hørt til klosterfløje af samme bygningstype.

Til gengæld må der også have været en del andre, som har været sammenbygget med en grundmuret fløj. Hovedparten af de danske træbyggede korsgange, vi mener at have kendskab til, ser ud til at have været af den tilbyggede form. Her kan man så undre sig over, at man ikke med det samme opførte en grundmuret korsgang, men i nogle tilfælde ventede et par hundrede år.

Det er dog vigtigt ved forestillingen om korsgange af træ eller bindingsværk at huske, at disse konstruktioner sagtens kunne måle sig med de teglstensbyggede gange med hensyn til udsmykning. Nu er der ganske vist ikke bevaret ret meget stærkt dekoreret bindingsværk fra middelalderen; men Apostelgården i Næstved fra tiden o. 1500 viser med sine udskårne knægte, hvad danske billedskærere har kunnet præstere af udsmykning på bygningstømmer.⁷⁵ Her er bevaret 13 lange svungne knægte med billeder af Kristus og de 12 apostle (fig. 17). Figurerne har været opmalet med stærke farver i mønjerødt, gult og indigoblåt. Måske er det i virkeligheden ønsket om en figurrig korsgang svarende til korsgangene i Sydeuropa, der er baggrunden for de mange træbyggede korsgange i Danmark. I syden, hvor der er gode stenarter til skulpturer, ser man ofte, at kapitæler m.v. i korsgangene gerne har en højere grad af skulptur, end hvad der findes i de øvrige klosterbygninger, og ofte af mere fabulerende art – i øvrigt med nogle fremstillinger, som Bernhard af Clairvaux harcelererede indæt over. Det har man vanskeligt kunnet eftergøre i sten i Danmark, mens træ var en mulighed.

De træbyggede korsgange synes især at knytte sig til de ældre klostre, og formodentlig har man ved de yngre klostre i højere grad satset på at bygge grundmurede korsgange samtidig med fløjene. Det har givet mulighed for

indsættelse af stenhvælv og måske udsmykning med kalkmalerier. Der har måske også været et praktisk aspekt i det samtidige byggeri, således at korsgangen blev indbygget i fløjens nederste stokværk, mens man til gengæld fik betydeligt mere plads i det øvre stokværk, hvor rummet over korsgangen kunne inddrages i bygningens bredde.

Der vil utvivlsomt ved fremtidige arkæologiske undersøgelser i klostrene være mulighed for, at man vil kunne påvise spor efter korsgange opført i lettere materiale både som forgængere for grundmurede gange, men også som konstruktioner, der har været middelalderen ud. En usikkerhed i forbindelse med de arkæologiske undersøgelser, som også gælder i forhold til ældre arkæologiske udgravninger, er spørgsmålet, om der kunne være funderet solidt i korsgangen med henblik på en mindre brystningsmur, hvorpå trækonstruktionen var rejst, og om en sådan fundering muligvis ville kunne mistolkes som fundament for en grundmuret arkademur.

Sådanne undersøgelser vil naturligvis også kunne påvise ældre grundmurede korsgange, således som det kendes ved franciskanerklostret i Slesvig, hvor man i 1982 langs østfløjen påviste en ældre og smallere gang (2,15 m), der i senmiddelalderen var blev erstattet af en lidt bredere (2,75 m) gang. Den ældre mur havde været opført i forbandt med den bevarede nordre korsgang og må som denne have været grundmuret.⁷⁶

NOTER

1. Om korsgange generelt, se Legler 2007.
2. Leger 2007, s. 108-114.
3. Siart 2008, s. 10-11.
4. Siart 2008, s. 285-292.
5. Krongaard Kristensen 2000; Krongaard Kristensen 2013a, s. 240-250.
6. I begyndelsen opfattede tiggerbrødrene sig ikke som en almindelig munkeorden og brugte ordet *domus* (hus) i stedet for *monasterium* (kloster) om deres bolig. Først med tiden tilstræbte de en traditionel udformning af klosteranlægget. Krongaard Kristensen 2013a, s. 173-178.
7. Også i Tyskland kendes eksempler på, at korsgangene kun dækker nogle fløje, Siart 2008, s. 10. Legler 2007, s. 46, er dog på baggrund af franske og spanske klostre af den opfattelse, at man fra begyndelsen har planlagt en firfløjet korsgang, som så af forskellige årsager ikke blev realiseret som sådan.
8. Enkelte eksempler er medtaget i Krongaard Kristensen 2013a, s. 228-229, hvorfra der gentages her. Larsen 2015, s. 145-147 diskuterer problematikken i forbindelse med tiggerklostre.
9. Krongaard Kristensen 2013a, s. 225-228.
10. Danmarks Kirker, Svendborg Amt s. 641-645 foreslår dog på et spinkelt grundlag, at nordre sideskib i Helligåndskirken i Fåborg kunne være planlagt som et sideskib med indvendig korsgang, men næppe realiseret.

11. Olsen 1972, s. 18-19; Ingvordsen 1990, s. 63-64.
12. Resultatet bygger på flere personers arbejde, herunder foruden Olaf Olsen, Helle Reinholdt, Søren Gotfred Petersen og Mogens Vedsø. Væsentligst er nok Jens Ingvordsen, der skrev hovedfagsspeciale om klostret: Ingvordsen 1990.
13. Ingvordsen 1988.
14. Ingvordsen 1988, s. 218-219; Ingvordsen 1996, s. 32-33.
15. Materialet fra Ring er ganske komplekst, og forholdene kan ikke visualiseres på en enkelt illustration. Interesserede henvises til Ingvordsens arbejder.
16. Ingvordsen 1996, s. 32.
17. Ingvordsen 1988, s. 214-219; Ingvordsen 1996, s. 34-40.
18. Ingvordsen 1996, s. 27-28.
19. Ingvordsen 1996, s. 40-46.
20. Om undersøgelserne se Gram 1998, s. 19-60.
21. Olsen 1979; Schiørring 1980.
22. Gram 1998, s. 78-81 & 123-128; Gram 2003, s. 109.
23. Efter opmåling på udgravningsplanen, se Gram 1998, bilag XXI.
24. Arentoft 1995; Arentoft 1996. Udgravningen er desværre kun publiceret ganske kortfattet uden grundlæggende dokumentation; Møntergården, Odense Bys Museer, KMO, j.nr. DK95.
25. Krongaard Kristensen 2013a, s. 243.
26. Danmarks Kirker, Odense Amt, s. 2796-2797.
27. Møntergården, Odense Bys Museer, KMO, j.nr. DK95, s. 11.
28. Møntergården, Odense Bys Museer, KMO, j.nr. DK95, s. 12. Arentoft 1995, s. 97, skriver dog to stolpehuller skåret af fundamentet.
29. Møntergården, Odense Bys Museer, KMO, j.nr. DK95, s. 8 & 12.
30. Danmarks Kirker, Odense Amt, s. 2797.
31. Bl.a. Bang Larsen 2000, s. 50; opfattelsen er videregivet i Krongaard Kristensen 2013, s. 228.
32. Vendsyssel Historiske Museum jour.nr. 343/1976. Bang Larsen 2000, s. 50 + note 41, s. 252-253, udtrykker en vis skepsis over for undersøgelsen: "Flere og mere omfattende udgravninger bør dog finde sted, før noget konkret kan siges om anlæggets udseende."
33. Bang Larsen 2000, s. 252-253, note 41.
34. Lorenzen 1924, s. 18-19.
35. Vendsyssel Historiske Museum, VHM 343/1976.
36. Om undersøgelserne i Tvilum Kloster se: Krongaard Kristensen 2017.
37. Krongaard Kristensen 2017, s. 96, 100 & 103.
38. Krongaard Kristensen 2017, s. 53-54 & 106.
39. Krongaard Kristensen 2017, s. 54 & 106-107.
40. Krongaard Kristensen 2016.
41. Krongaard Kristensen 2016, s. 109-111.
42. Krongaard Kristensen 2016, s. 89 & 93.
43. Lorenzen 1928, s. 62.
44. Krongaard Kristensen 2013a, s. 229-231, fig. 11.7.
45. Jantzen, Kieffer-Olsen og Madsen 1994.
46. Jantzen, Kieffer-Olsen og Madsen 1994, s. 31.

47. Derimod er der på et tidspunkt "opført en helt ny østfløj." Den nye fløj ligger på samme sted som den ældre og er kun en ubetydelighed bredere. Måske kan man her forestille sig en fløj af bindingsværk, som er blevet erstattet af en grundmuret bygning.
48. Ganshorn 1979.
49. Om de seneste undersøgelser se Eliassen 1996.
50. Fra Viborg Amt 1962, s. 140-141; Fra Viborg Amt 1964, s. 148; Krongaard Kristensen 1987, s. 63-64. Undersøgelserne i klosterbygningerne er aldrig blevet publiceret i deres helhed. Det temmelig store materiale er samlet på Viborg Museum, jour.nr. 2A.
51. Seeberg 1976, s. 28.
52. Der findes et meget omfattende dokumentationsmateriale fra udgravningerne i Asmild Kloster, som stod på i en årrække. Derimod mangler der en sammenfatning, der gør rede for argumenterne for udgravernes overordnede tolkninger.
53. Schultz 1937, s. 197-198.
54. Schultz 1937, passim, om klostret s. 237-238.
55. Schultz 1937, s. 238. Lorenzen 1941, s. 208 siger dog omkring 1200.
56. Møller 2000, s. 83-86.
57. Søvsø 2011, s. 46 & 54.
58. Søvsø 2011, s. 48-49 & 55-56.
59. Krongaard Kristensen 2013a, s. 228.
60. Krongaard Kristensen 2013a, s. 196-198.
61. Krongaard Kristensen 2013a, s. 208.
62. Krongaard Kristensen 2013b, s. 38-39. Korsarmen blev revet ned i 1590'erne; men den omtalte stræbepille, der støder op mod søndre sideskib ud for dets østgavl, der i virkeligheden er en del af korsarmens vestmur, stammer nok fra denne del af kirken.
63. Krongaard Kristensen 2013b, s. 105-107.
64. Hjermind og Støttrup Jensen 2016, passim. Bogen mangler desværre en opsamlende sammenfatning.
65. Hjermind og Støttrup Jensen 2016, s. 128-130.
66. Krongaard Kristensen 2013a, s. 241-242.
67. Græbe 1978, s. 49-50
68. Krongaard Kristensen 2013a, s. 101-102 & 249.
69. Legler 2007, s. 56-58.
70. De udenlandske anlæg er fundet ved Google-søgning på *cloître du bois, wooden cloisters* og *Kreuzgänge aus Holz*. De er altså ikke set ved selvsyn. Om der blandt Europas mange tusinde klostre kunne være enkelte andre eksempler kan ikke afgøres.
71. Klosterkirken og klostrets historie er omtalt i *Église de France III*, s. III D 63. Den forsvundne korsgang er ikke omtalt og er kun opsporet via et foto på et postkort.
72. Beskrivelsen af korsgangen i *Abbaye de Cornilly* er baseret på to fotos brugt til postkort. De findes i : *La Médiatèque de l'Architecture et du Patrimoine*, (Centre; 41; Contres). Her angives fejlagtigt, at den træbyggede korsgang stod ved østfløjen.
73. Masson 1957.
74. Beskrivelsen bygger på nutidige fotos. www.wikipedia.org/wiki/Lord_Leycester_Hospital
75. Lorenzen 1912, s. 26-28.
76. Kunstdenkmåler, s. 154.

LITTERATUR

- Arentoft, Eskild 1995: Dalum Klosters vestfløj. *Fynske Minder*, s. 92-100.
- Arentoft, Eskild 1996: Dalum Kloster. *Fynske Minder*, s. 144-145.
- Bang Larsen, Bent 2000: *Saltlandet. Kulturlandskabets historie i Sæby Kommune*. Sæby.
- Bernholm, P.H. 1942: *Antvorskov gennem Tiderne til Vore Dage*. København.
- Clemmensen, Mogens 1928: *Vestervig Klosterkirke* (Ældre nordisk Arkitektur VII). København.
- Danmarks Kirker, Odense Amt, (IX). København 1990-.
- Danmarks Kirker, Svendborg Amt, (X). København 2010-.
- Églises de France: *Dictionnaire des Églises de France* III, Sud-ouest (ed. Robert Laffont). Bordeaux 1967.
- Eliassen, Kirstin 1996: Antvorskov kloster og slot. Nye arkæologiske undersøgelser. I: Helge Torm (red.): *Sorø Amts Museum – fund, forskning og formidling*. Sorø, s. 33-40.
- Ganshorn, Jørgen 1979: Antvorskov Kloster som kongeslot. I: Niels Bech et al. (red.): *Arkitektur Studier tilegnede Hans Henrik Engqvist*. København, s. 78-82.
- Gram, Susanne Nissen 1998: *Øm Kloster. Bygningskompleksets udformning og udbygningsforløb*. Højbjerg
- Gram, Susanne Nissen 2003: *Øm Klosters udbygningsforløb - boligindretning og funktion*. I: Bo Gregersen og Carsten Selch Jensen (red.): *Øm Kloster. Kapitler af et middelalderligt cistercienserabbedis historie*. Øm Kloster Museum. Ry, s. 95-119.
- Græbe, Henrik 1978: *Ribe Skt. Katharinæ Kloster. Sognekirke og Hospital*. Ribe.
- Hjeremind, Jesper & Hugo Støttrup Jensen 2016: *Vitskøl Kloster. Den middelalderlige bygningshistorie*. Højbjerg.
- Ingvordsen, Jens 1988: Ring klostres nordøsthjørne i 1300-årene. Et rekonstruktionsforsøg. *hikuin* 14, s. 209-220.
- Ingvordsen, Jens 1990: *De gode nonners konvent i Ring. Ring klostres middelalderlige bygningshistorie belyst primært ud fra de arkæologiske levn*. Højbjerg.
- Ingvordsen, Jens 1996: "bedre end det var tilforn". Ring Klosters middelalderlige bygningshistorie. *hikuin* 23, s. 27-52.
- Jantzen, Connie, Jakob Kieffer-Olsen og Per Kristian Madsen 1994: De små brødres hus i Ribe. *Mark og Montre*, s. 26-36.
- Krongaard Kristensen, Hans 1987: *Middelalderbyen Viborg*. Århus.
- Krongaard Kristensen, Hans 1996: Augustinerklostret i Tvilum. *hikuin* 23, s. 71-86.
- Krongaard Kristensen, Hans 2000: Korsgangsmotivet ved danske klostre. I: Inger-Lise Kolstrup (red.): *Aspekter af dansk klostervæsen i middelalderen*. Århus, s. 47-76.
- Krongaard Kristensen, Hans 2013a: *Klostre i det middelalderlige Danmark*. Højbjerg.
- Krongaard Kristensen, Hans 2013b: *Børglum Domkirke og Kloster i middelalderen*. Hjørring.
- Krongaard Kristensen, Hans 2016: *Franciskanerklostret i Horsens*. Højbjerg.
- Krongaard Kristensen, Hans 2017: *Tvilum Kloster*. Højbjerg.
- Kunstdenkmåler: *Die Kunstdenkmäler der Stadt Schleswig, Dritter Band. Kirchen, Klöster und Hospitäler*, bearbejdet von Deert Lafrenz. München/Berlin 1985.
- Larsen, Morten: *Klosterkultur mellem ideal og realitet. Arkæologiske studier af Danmarks middelalderlige tiggerklostre*. Utrykt ph.d.-afhandling ved Aarhus Universitet 2015.
- Legler, Rolf: *Mittelalterliche Kreuzgänge in Europa*. Berlin 2007.
- Lorenzen, Vilh 1912: Næstved borgerlige Bygningskunst til ca. 1850, *Meddelelser fra For-*

- eningen til gamle Bygningers Bevaring IV. *Gammel dansk Bygningskultur*. København, s. 3-38.
- Lorenzen, Vilh. 1924: *De danske Karmeliterklostres Bygningshistorie* (= De danske Klostres Bygningshistorie IV). København.
- Lorenzen, Vilh. 1928.: *De danske Augustinerklostres Bygningshistorie* (= De danske Klostres Bygningshistorie VIII). København.
- Lorenzen, Vilh. 1941: *De danske Cistercienserklostres Bygningshistorie* (= De danske Klostres Bygningshistorie XI). København.
- Masson, André 1957: La "librairie" du chapitre de Noyon et l'architecture des bibliothèques françaises à la fin du Moyen âge. *Bulletin des bibliothèques de France (BBF)*, 1957, n° 2, p. 95-110.
- Møller, Stig Bergmann 2000: *Aalborg gråbrødre kloster. Marked, by og kloster*. Aalborg.
- Olsen, Rikke og Olaf 1972: Nonneliv – især i Jylland. *Skalk* 1972:6, s. 18-26.
- Olsen, Olaf 1979: Krønike og udgravning. Øm Kloster i historisk og arkæologisk belysning. *Convivium*, s. 126-145. (Udgivet som særtryk af Historisk Samfund for Århus Stift i stort oplag, sidehenvisninger hertil).
- Schiørring, Ole 1980: Lægbrødre-fløjen på Øm kloster. Fra de seneste arkæologiske udgravninger. *Løgumkloster Studier* 2, s. 7-34.
- Schultz, C.G 1937: Vor Frue i Roskilde, *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, s. 187-253.
- Seeberg, Peter 1976: Forside og Bagside. *MIV* (Museerne i Viborg Amt) 6, s. 28-31.
- Siart, Olaf: *Kreuzgänge mittelalterlicher Frauenklöster. Bildprogramme und Funktionen*. Berlin 2008.
- Sterum, Niels T. 2010: *Løgum – Kloster, slot og by. "Pionerer i Ødemarken"*, I-II. Haderslev.
- Søvsø, Morten 2011: *Dominikanerklostret i Århus. Klosteranlæggets middelalderlige bygningshistorie på baggrund af bygningsarkæologiske undersøgelser udført i tidsrummet 1833-2003*. Højbjerg.
- https://en.wikipedia.org/wiki/Lord_Leycester_Hospital

Wooden cloisters at Danish monasteries

Various studies have shown that most of the cloisters known at Danish monasteries were constructed in the Late Middle Ages. There are several reasons for this. One is that these brick-built cloisters replaced earlier structures of wooden or half-timbered construction. None of the latter cloister types have survived in Denmark, so they have either to be discovered by archaeological excavation or through indications evident on standing monastery buildings.

Archaeological excavations have demonstrated the existence of wooden cloisters associated with the monasteries at Ring, Øm, Dalum and Sæby. Postholes were found in the first three instances, while at Sæby there was burnt daub from half-timbering. The latter monastery was founded quite late in the Middle Ages, at a time that saw extensive construction of brick-built cloisters, so perhaps the remains found here derive from a temporary construction phase.

At monasteries such as Tvilum, Horsens Franciscan Friary, Vestervig, Ribe Franciscan Friary, Antvorskov, Asmild and Roskilde Our Lady, the archaeological traces suggest the presence of cloisters of wooden or half-timbered construction.

These traces are, however, of either an indirect character or are uncertain due to the early date of the excavations and absent or inadequate reports on the findings.

At Skovkloster (Herlufsholm), Børglum, Vitskøl and Ribe Dominican Friary, conclusions have been drawn based on standing buildings. For example, in relation to the Romanesque eastern wings, where earlier cloisters, built in lighter materials and preceding a late medieval brick-built structure, could be expected.

Wooden cloisters are also a rare occurrence in other countries, even though it is quite certain that they have existed there to a major extent. As in Denmark, these have almost all become stone-built over time or have disappeared due to age and decay. The three non-Danish examples mentioned in the article have different constructional forms. They can therefore not contribute to elucidating the precise construction of the Danish cloisters. Presumably they were of approximately the same type of construction here in Denmark as that evident in the late medieval half-timbered buildings, and furnished with magnificent carved work as on Apostelgården in Næstved.

Hans Krongaard Kristensen
Afdeling for Arkæologi
Institut for Kultur og Samfund
Aarhus Universitet